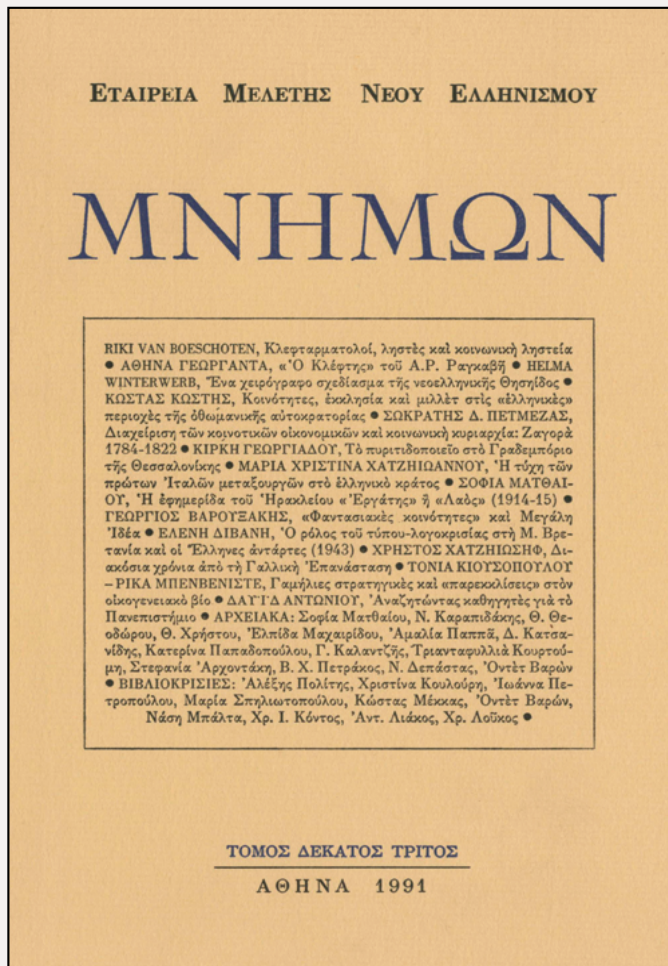

Μνήμων

Τομ. 13, 1991

Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ.

ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ

<https://doi.org/10.12681/mnimon.473>

Copyright © 1991

To cite this article:

ΛΙΑΚΟΣ, Α. (1991). Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ.. *Μνήμων*, 13, 400-405. doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.473>

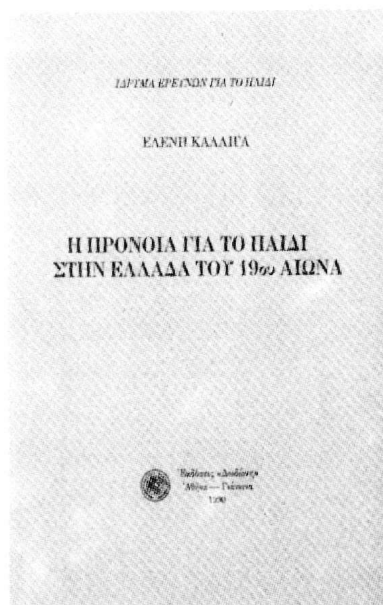
τονταετιών που σημάδεψε γενιές Κασσιωτών ναυτικών. Στις σελίδες του βιβλίου επιβεβαιώνεται και αποδεικνύεται σ' ένα πρωτογενές στάδιο, η συνεισφορά της Κάσου στην ελληνική και διεθνή ναυτιλιακή οικογένεια. Από την άποψη αυτή, το έργο ικανοποιεί και τον πιο απαιτητικό μελετητή και αποτελεί σημαντικό βοήθημα για την παραπέρα διερεύνηση και ανάλυση, σε διαφορετικά επίπεδα, της περίπτωσης της Κάσου.

ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΚΟΝΤΟΣ

Ἑλένης Καλλιγᾶ, Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδί στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα, Ἀθήνα, Ἰδρυμα Ἑρευνῶν γιὰ τὸ παιδί, 1990, 313 σ.

Ἀνοίγοντας ἓνα καινούργιο βιβλίο, καὶ μάλιστα ἱστορίας, πρῶτα διαβάζω τὰ Περιεχόμενα. Γιαυτὸ εἶναι σοφότερο νὰ βρίσκονται μπροστά, παρὰ στὸ τέλος. Μετά, ἀπὸ ἐπαγγελματικὸ κουσούρι, πάω κατευθεῖαν στὶς τελευταῖες σελίδες. Ψάχνω ἐκεῖ τὶς πηγές τοῦ συγγραφέα. Τί εἶδους ὕλικὸ κοιτάζει; Χρησιμοποίησε ἀρχεῖα, καὶ ποιὰ; Στηρίζεται σὲ ἀποδεκτικὴ τοῦ τύπου; Ἀποθησαυρίζει λανθάνοντα ἢ σπάνια ἐντυπα; Μετά στὴ βιβλιογραφία: τί εἶδους γενικότερα βιβλία ἀναφορᾶς χρησιμοποιεῖ; Ἄν ἔχεις ἐξοικείωση μὲ ἓνα δύο θέματα τοῦ βιβλίου ψάχνεις νὰ βρεῖς παραπομπές σὲ ἄρθρα καὶ συγγραφεῖς πού ξέρεις. (Δὲν παραλείπεις βέβαια νὰ κοιτάξεις ἂν τυχὸν περιλαμβάνονται καὶ δικές σου δουλειές). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει πάντοτε ἡ ξένη βιβλιογραφία. Δείχνει τὴ «σχολή» στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀνήκει. Ποῦ σπούδασε καὶ ἀκόμη τὶς ἰδεολογικές του προτιμήσεις. (Αὐτὰ βέβαια ἰσχύουν γιὰ συγγραφεῖς φρέσκους ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ πὺν συνήθως δημοσιεύουν τὸ διδακτορικὸ τους ἢ κάτι παράγωγὸ του. Μετά βολεύεις τὴ διεθνή ἐνημέρωσή σου ὅπως μπορεῖς). Ἀφοῦ δεῖς ἐπίσης τὶς Εὐχαριστίες, πού δείχνουν τὴν παρέα τοῦ συγγραφέα ἢ τὴν προϊστορία τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ μερικὰ εἰδικὰ σημεῖα, τυχαῖα ἢ ὄχι, ἀποφασίζεις ἂν ἀξίζει νὰ διαβάσεις τὸ βιβλίο, ἂν θὰ τὸ διαβάσεις τώρα ἢ ὅταν τὸ χρειαστεῖς, ὁλόκληρο ἢ μόνον τὰ κεφάλαια πού θεωρεῖς πὼς σὲ ἐνδιαφέρουν.

Ἔτσι ξεκίνησα μὲ τὸ βιβλίο τῆς Ἑλένης Καλλιγᾶ, *Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδί στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*. Τὰ περιεχόμενα ὑπόσχονταν μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαδρομή. Ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας πού εἶχε ἰδρύσει ὁ Καποδίστριας στὰ μεγάλα ὀρφανοτροφεῖα πού ἄρχισαν νὰ ἰδρύνονται ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου (Ἀμαλγεῖο, Χατζηκώστα, Ζάννειο, Μπαμπαγιώτου), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς Σχολές ἀπόρων παίδων καὶ στὸ «Νηπιακὸ Ἐπιμελητήριον Μελαῖ».

Τά εισαγωγικά φαίνονται ικανοποιητικά. Στα προλεγόμενα μία σύντομη παρουσίαση της ιστοριογραφίας της παιδικής ηλικίας. Το πρώτο κεφάλαιο αφιερωμένο στην ιστορία του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα με ειδική έμφαση στα ζητήματα της παιδικής ηλικίας και της οικογένειας. Το δεύτερο κεφάλαιο τιτλοφορείται «Πολιτική Οικονομία και Κρατική Πρόνοια». Από την ιδεολογία του φιλελευθερισμού και της αγοράς, από τη μεταρρύθμιση των νόμων για τους φτωχούς και των θεωριών του Malthus, στην ανάδυση της ανάγκης παρέμβασης του κράτους. Σύντομα κείμενα αλλά απαραίτητα ως εισαγωγή στο θέμα. Θά πρέπει να αναγνωρίσουμε στη συγγραφέα την έγνοια της να συγκρίνει τα φαινόμενα που συναντά στην ιστορία της πρόνοιας για τα παιδιά με αντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά, κυρίως βρετανικά.

Από το τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσεται το κυρίως θέμα του βιβλίου. Μοῦ ἀρέσει ὅτι δὲν περιορίζεται μόνο στην παρακολούθηση του ενός προνοιακού ιδρύματος μετά το άλλο αλλά τὰ ἐντάσσει στην ιστορία της περιόδου. Έτσι το πρώτο κεφάλαιο ἀφορᾷ «Τὸ ιδεολογικὸ ὑπόβαθρο στὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα». Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα πηγαινὼ στὸ κείμενο καὶ παρακολουθῶ τὸ κεφάλαιο μέσα ἀπὸ τὶς ὑποσελίδες σημειώσεις. Παραπέμπει στὸ ἄρθρο τῶν Πετρόπουλου - Κουμαριανοῦ στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», (σημειῶνῶ ὅμως πὼς δὲν παραπέμπει στὸ βιβλίο τοῦ Πετρόπουλου πὸ τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο συνοψίζει), σὲ κείμενα πὸ παραθέτει ὁ Ἀλέξης Δημαρᾶς, στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ Χατζηστεφανίδη. Ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ τὰ παλαιότερα κείμενα ἀναφέρονται ὁ Μακρυγιάννης, Ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ὁ Ἀσπρέας, ὁ Γ. Ροῦσος, ὁ Ἐπαμεινώνδας Κυριακίδης καὶ ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης. Προσμετρῶ στὰ θετικὰ πὼς ἡ σ. δὲν περιορίζεται στὰ βιβλία πὸ βρίσκονται τὴν ἀρχὴν τῶν βιβλιοπωλείων. Μοῦ φαίνονται ὅμως λίγες οἱ ἀναφορές. Κάτι ἐλαφρῶς μὲ ἐνοχλεῖ. Ἄν ἓνα παρόμοιο κεφάλαιο εἶχε γραφεῖ γιὰ ἐφημερίδα θὰ ἦταν ἀξιοπρεπὲς δημοσιογραφία. Γιὰ κεφάλαιο βιβλίου ἱστορίας μου φαίνεται ἀνεπαρκὲς καὶ προπαντὸς χωρὶς διλήμματα.

Κατὰ τὴ συνήθειά μου, ἀναζήτησα τὶς πηγὲς τοῦ βιβλίου. Μὲ ἐκπληξὴ διαπίστωσα πὼς ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ δὲν ὑπῆρχε. Οὔτε ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. Τὰ εἰδικὰ ἐντυπα, λογοδοσίες ἰδρυμάτων, ἐλάχιστα. Τὸ βιβλίο στηρίζεται στὶς ὄντως λεπτομερεῖς ἐκθέσεις καὶ ἐρευνες τριῶν ὑπηρεσιακῶν παραγόντων, ἀρμόδιων γιὰ τὴν πρόνοια, τῶν Ἡλία Λιακόπουλου¹, Δ. Σ. Μπαλάνου² καὶ Ἰωάννη Μαστρογιάννη³. Λείπει ὅμως τὸ πρωτογενὲς ὕλικό.

Παράδειγμα πρῶτο: ἡ Σχολὴ ἀπόρων παιδῶν πὸ ἰδρύθηκε τὸ 1872 ἀπὸ τὸν Φιλολογικὸ Σύνλογο Παρνασσό. Ἡ σ. στηρίζεται στὸν Βοβολίνη (τὸν ὅποιο δὲν ἀξιοποιεῖ πλήρως) καὶ ἐν μέρει στὸν Λάμπρο⁴. Γιατί ἀγνοεῖ ὅμως τὶς Λογοδοσίες Κοσμητειῶν καὶ Προέδρων τῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ 1872 ὡς τὸ 1892; Θὰ μαθαίναμε γιὰ τὴ χρηματοδότηση,

1. Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Τμήματος τῆς Δημόσιας Οἰκονομίας, ἀρ. 4, *Τὰ ἐν Ἑλλάδι Φιλανθρωπικὰ Ἰδρύματα*, Ἀθῆνα 1899.

2. Ὑπουργεῖον Περιθάλψεως, *Ἡ περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἐλληνικῷ κράτει*, Ἀθῆνα 1919.

3. Ἰωάννης Μαστρογιάννης, *Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς προνοίας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (1821-1960)*, Ἀθῆνα 1960.

4. Κωνσταντῖνος Βοβολίνης, *Τὸ χρονικὸν τοῦ Παρνασσοῦ (1865-1950)*, Ἀθῆνα 1951, καὶ Μιχαὴλ Λάμπρος, *Ἀπόρων παιδῶν βίος καὶ ἔθιμα*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Παρνασσό», Ἀθῆνα 1890.

τὸν κύκλο τῶν ὑποστηρικτῶν, τὰ διδακτικὰ προγράμματα καὶ πολλὰ ἄλλα. Ὑστερα, γιατί δὲν ἐρευνήθηκαν τὰ μαθητολόγια; Δὲν ἄξιζε τὸν κόπο μία ἐρευνα σ' αὐτὰ γιὰ νὰ γνωρίσουμε ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ ἄποροι παῖδες, ἀπὸ ποῦ προέρχονταν, ἂν ἡ σύνθεσή τους μεταβλήθηκε στὶς δεκαετίες ποὺ λειτούργησε ἡ Σχολή; Ἀπὸ ὅ,τι συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς παραπομπές ἡ σ. δὲν μπῆκε καὶ στὸν κόπο νὰ ἀποδελτιώσει τὸ περιοδικὸ τοῦ «Παρνασσοῦ». Θὰ συναντοῦσε πλούσιο ὕλικὸ γιὰ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων διανοομένων ἀπέναντι στὶς κοινωνικὲς συνέπειες τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης στὴ Δύση καὶ γιὰ τὶς ἀντίστοιχες διαθέσεις τους στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δημιουργία, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη φράσεων καὶ ὁλόκληρων παραγράφων ἀπὸ κείμενο σὲ κείμενο, τοῦ «λόγου» γιὰ τὴ Σχολή. Ἐτσι ἡ πρόθεση τῆς σ. νὰ ἐρευνήσει ζητήματα ἰδεολογίας μένει μετέωρη ἢ καταλήγει σὲ σχηματοποιήσεις τοῦ τύπου: «Ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ ἀντιμετώπιση τῶν φτωχῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνηλίκων ἀντικατοπτρίζει τὴν ἰδεολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν προοδευτικῶν καὶ τῶν συντηρητικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς. Γιατί ἀγνόησε τὸ ἔργο τοῦ νεαροῦ ποιητῆ Σπυρίδων Βασιλειάδῃ ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐμπνευστὲς τῆς ἱδρύσεως τῆς Σχολῆς; ὑπάρχει ἐκεῖ συγκλονιστικὸ ὕλικὸ γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς τὸν φιλανθρωπισμὸ καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος ἀνάμεσα στὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, τὸ γαλλικὸ ρωμαντισμὸ καὶ τὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τάξη ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862⁵.

Παράδειγμα δεῦτερο: Ἡ σ. ἀναφέρεται στὰ ὀρφανοτροφεῖα τοῦ Πειραιᾶ τὰ ὁποῖα συνδέονται στενότερα μὲ τοὺς μετασχηματισμοὺς ποὺ ὑφίσταται ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀγνοεῖ ὅμως τὸ ἄρθρο τῆς Λυδίας Σαπουνάκη-Δρακάκη «Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸν Πειραιᾶ τὸν 19ο αἰῶνα» στὰ *Ἱστορικά*, ἀρ. 6 (1986), σ. 387-415. Δὲν πρόκειται γιὰ δυσεῦρετο περιοδικὸ οὔτε πέρασαν πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του. Ἄν τὸ διάβαζε θὰ διαπίστωνε πὼς ὕλικὸ διαθέσιμο ὑπάρχει τόσο στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Δήμου Πειραιᾶ ὅσο καὶ στὶς πειραικὲς ἐφημερίδες. Θὰ μπορούσε ἐπομένως νὰ τὸ ψάξει. Θὰ κατέληγε ἐπίσης σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν ἀθηναϊκῶν καὶ τῶν πειραικῶν προνοιακῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀντιπαράθεση «προοδευτικῶν» καὶ «συντηρητικῶν». Στὴν πρώτη περίπτωση δὲν ἔχεις μιὰ κατευθεῖαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ τὴν πρωτοβουλία τὴν ἔχουν διανοούμενοι ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ ἕναν πατερναλιστικὸ καὶ πατριωτικὸ ἀνθρωπισμὸ. Στὴ δευτέρῃ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιομήχανοι ἔχουν ἀποφασιστικὸ ρόλο καὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ δημιουργία ἐιδικευμένου καὶ προπαντὸς πειθαρχημένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Παράδειγμα τρίτο: Ἡ σ. ἀναφέρεται στὸ ὀρφανοτροφεῖο Μπαμπαγιώτου στὴν Ἑρμούπολη. Πηγές τῆς τᾶ ἐντελῶς στοιχειώδη βοηθήματα ποὺ ὁ καλλιεργημένος ταξιδιώτης διαβάξει πρὶν ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἑρμούπολη. Ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴ ὅμως ἀπαιτοῦμε νὰ γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει ὁδηγὸς τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἑρμούπολης καὶ ὅτι σ' αὐτὸ

5. Σπυρίδων Βασιλειάδης, *Ἀττικά καὶ νύκτες (Τὰ ἅπαντα)*, Ἀθήνα 1915 (τρίτη ἐκδ.). Βλ. ἰδιαίτερα τὰ ποιήματα «Εἰς νεάνιδα πτωχὴν» (σ. 119-121), «Τὸ σχολεῖον τοῦ χωριοῦ» (σ. 311-312), καὶ προπαντὸς «Ἡ Μοσχόμαγκα τῶν Ἀθηνῶν» (σ. 306-307) καὶ «Laboremus» (σ. 340-344). Βλ. ἐπίσης Μαρία Μαντουβάλου, «Σπυρίδων Βασιλειάδης», *Παρνασσός*, 17 (1975) 377-397.

υπάρχει εύρετήριο από το οποίο μπορεί να οδηγηθεί με ασφάλεια στο αρχειακό υλικό για τὰ ὀρφανοτροφεία τῆς πόλης⁶.

Λείπει λοιπὸν ὄχι ἀπλῶς τὸ ἀρχειακὸ καὶ τὸ ἔντυπο υλικὸ ἀλλὰ προπαντὸς ἡ ἔφεση πρὸς τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἐνημέρωση. Νὰ ἀναφέρω ἄλλο παράδειγμα; Τὸ κεφάλαιο 5 τιτλοφορεῖται «Ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ Καποδίστρια». Θὰ τὸ πιστέψει ὁ ἀναγνώστης πῶς ἡ σ. ἀγνοεῖ τὸ βιβλίον τοῦ Χρήστου Λούκου, *Ἡ ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ Κυβερνήτη Ἰω. Καποδίστρια 1828-1831*, Ἀθήνα 1988;

Χέρι-χέρι με τὶς παραλείψεις προχωροῦν οἱ πλατιασμοί. Μὲ ξένισε ὅταν εἶδα στὴ βιβλιογραφία ἀναφορὰ στὸ βιβλίον μου *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*. Πῶς ἔδενε με τὸ κείμενο; Στὸ ἑβδομο κεφάλαιο ἡ σ. ἀναφέρεται στὶς πολιτικὲς προτεραιότητες καὶ στὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν Πρόνοια στὰ 1844-1855. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ συγκρίνει τὴν ἀλυστρωτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλία. Γράφει λοιπὸν (σ. 105):

«Ὁ βασιλιάς τοῦ Πιεδμόντου ἀποτελοῦσε ἴσως τὴν ἰσχυρότερη δύναμη στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, ἀλλὰ πιὸ δραστήριος, πιὸ δημοφιλὴς καὶ —τὸ κυριότερο— πιὸ ἀποτελεσματικὸς, ἦταν ὁ ρωμαντικὰ φτωχὸς καὶ ἀνιδιοτελὴς στρατὸς τοῦ Γαριβάλδι πού εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὸ Νότο καὶ κέρδιζε ὁλοένα ἑδαφος. Ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ πείσθηκε ἀπὸ τὸν δαιμόνιο πρωθυπουργὸ τοῦ Καβούρ νὰ στείλει, πρὸς τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ἕνα ἐκστρατευτικὸ σῶμα νὰ ἐνισχύσει τὶς δυνάμεις τῶν Ἀγγλο-Γάλλων, κερδίζοντας ἔτσι τόσο τὴν εὐνοιά τους... κλπ.».

Τί νὰ πρωτοσχολιάσω; Πῶς ὅταν λείπουν στοιχειώδη γιὰ τὸ κυρίως ἀντικείμενο δὲν χρειάζονται τόσες λεπτομέρειες γιὰ ζητήματα τῆς γενικῆς ἱστορίας; Τὶς γλωσσικὲς ἀτασθαλίες «Πιεδμόντο -ου» καὶ «ρωμαντικὰ φτωχὸς»; Ἡ τέλος ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Γαριβάλδι ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Νότο τὸ 1860, ὅταν εἶχαν περάσει τέσσερα κιόλας χρόνια ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου στὸν ὁποῖο ὁ δαιμόνιος πρωθυπουργὸς εἶχε πείσει τὸ βασιλιά του νὰ συμμετάσχουν;

Ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ δευτερεύουσες ἀποκλειστικὰ πηγὲς καὶ ἡ ἐλλιπὴς ἐνημέρωση ἐμποδίζει τὴ σ. νὰ ἐμβαθύνει στὸ προνοιακὸ φαινόμενο, νὰ ἐξετάσει τὴν ἀνάδυση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ ἀνήλικα καὶ τὶς διαφοροποιήσεις του ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ. Δὲν βρίσκεται ἡ ἴδια συζήτηση πίσω ἀπὸ τὸ ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν με αὐτὴ πού ἐμπνέει τὴν ἱδρυση σωματείων καὶ ἰδρυμάτων στὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ 1870. Ἡ διαφορὰ δὲν ἐξηγεῖται μόνο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀλλαγὴ τοῦ 1862 καὶ τὴν ψήφιση συντάγματος πού ἐπέτρεπε τὴν ἱδρυση συλλόγων καὶ ὀργανώσεων ὅπως ἡ σ. φαίνεται νὰ πιστεύει (σ. 180). Μετὰ τὸ 1862 ὄχι μόνο δὲν συμβαίνει «αὐξηση τῆς ἀποδοτικότητος τῶν διαφόρων κρατικῶν ὑπηρεσιῶν» (σ. 179) ἀλλὰ οἱ περισσότερες ὑπηρεσίες ἀποδιοργανώνονται. Ὅσοι ἔχουν ἐργαστεῖ στὰ κρατικὰ ἀρχεῖα μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν εὐκόλα τὴ διαφορὰ μέσα ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἀρχείων στὴν ὀθωνικὴ καὶ τὴ μεταοθωνικὴ περίοδο. Ἡ ἀνάκαμψη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ θὰ ἔρθει, καὶ ἐν μέρει, μόνο μετὰ τὸ 1909.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὕτὴ ἡ κυριότερη αἰτία. Στὶς δεκαετίες αὐτὲς οἱ πόλεις διευρύνονται καὶ ἡ πρώτη ἐξόρμηση τῆς βιομηχανίας ἀρχίζει. Γιὰ τὴν παιδικὴ ἐργασία στὴ βιομηχανία δὲν ἔχουμε ἀκόμη μιὰ εἰδικὴ ἐργασία. Γνωρίζουμε πῶς στὶς ἀπαρχές της, οἱ μαθη-

6. Χρῆστος Λούκος - Πόπη Πολέμη, *Ὁδηγὸς Δημοτικοῦ Ἀρχείου Ἐρμούπολης 1821-1949*, Ἀθήνα 1987. Οὔτε αὐτὸ εἶναι δυσεῦρετο ἔντυπο!

τευόμενοι ήσαν τὸ 1/3 τῶν ἐργατῶν τῶν ναυπηγείων τῆς Σύρου, καὶ τὰ «κοράσια» ἢ πλειοψηφία σὲ πολλὰ μεταξουργεῖα καὶ ὑφαντουργεῖα. Στὰ 1875-76 οἱ γυναῖκες, τὰ κορίτσια καὶ τὰ ἀγόρια ἀντιπροσώπευαν τὸ 46,55% τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν ἐργοστασίων⁷.

Δὲν ἦταν ὅμως αὐτὲς οἱ κατηγορίες ποὺ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 προκάλεσαν τὴ δημόσια προσοχή, ἀλλὰ τὰ ἀνέστια, περιπλανώμενα παιδιὰ καὶ ἡ παιδικὴ «σωματεμπορία». Στὴν πρώτη περίπτωση ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ἐγκαταλειμμένα ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ εὐκαιριακὲς δουλειὲς στὴν ἀγορὰ καὶ χωρὶς στέγη, κυριολεκτικὰ στοὺς δρόμους. Στὴ δεύτερη ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ποὺ οἱ γονεῖς τους τὰ ἐκμίσθωναν μὲ ἐτήσιο συμβόλαιο ἀντὶ ἐτήσιας ἀμοιβῆς σὲ μεσίτες ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἐφημεριδοπῶλες, ὀψοκομιστές, λούστρους κλπ. Ἡ ἔξαρση τῶν φαινομένων αὐτῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1870 φαίνεται πὺς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐργατικῆς μετανάστευσης στὶς πόλεις. Τὰ παιδιὰ ὑπῆρξαν οἱ προπομποὶ τῆς. Ἐπαληθεύοντας τὸ πρότυπο τῆς τοπικῆς σύνθεσης τῶν ἐπαγγελλμάτων, ἀπὸ τὴν ὀρεινὴ Κορινθία προέρχονταν οἱ ὀψοκομιστές, καὶ ἀπὸ τὴ Γορτυνία καὶ τὴ Μεγαλόπολη οἱ λούστροι καὶ οἱ ἐφημεριδοπῶλες. Στόχος τῆς μετανάστευσης αὐτῆς δὲν ἦταν ἡ ὀριστικὴ ἐγκατάσταση στὴν πόλη ἀλλὰ ἡ ἐπιστροφή στὸ χωριὸ μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια. Τὰ παιδιὰ συνέδραμαν τὴν οἰκογένεια τῆς ὁποίας τὸ κέντρο βάρους παρέμενε στὴν ὕπαιθρο. Ἡ παρακολούθηση τῆς μετατόπισης τῶν προελεύσεων τῶν παιδιῶν στὶς ἀρχαικὲς πηγὲς τῶν προνοιακῶν ἰδρυμάτων, καὶ προπαντὸς τῶν σχολῶν ἀπόρων παιδῶν θὰ μᾶς δείξει τὴ σειρά καὶ τὸ ρυθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο περιοχὲς τῆς χώρας ἄρχισαν νὰ μπαίνουν διαδοχικὰ στὴ διαδικασίαν τῆς μετανάστευσης, καθὼς καὶ τὴν ἔκταση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὴν πόλη. Δείγμα τῶν στοιχείων ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν:

Τὸ ἔτος 1889-1890, ἡ στατιστικὴ τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τοῦ Παρνασσοῦ, 17 χρόνια μετὰ τὴν ἱδρυσή της, μᾶς δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς παιδικῆς ἐργασίας. Γράφηκαν 1044 μαθητές. Ἀπὸ αὐτοὺς 11 ἦσαν ἡλικίας κάτω τῶν 5 ἐτῶν, 185 ἡλικίας ἀπὸ 5-10 ἐτῶν, 608 ἀπὸ 10-15, 209 ἀπὸ 15-20, καὶ οἱ 31 μεγαλύτεροι. Οἱ 751 ἦσαν ὀρφανοί. Τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ πατέρα τῶν ὑπολοίπων 293 ἦσαν: 282 γεωργοί, 80 κτίστες, 57 «ἐργάτες» (δηλ. χειρῶνακτες ἡμερομίσθιοι), 32 ξυλουργοί, 28 ὑποδηματοποιοί, 14 ράφτες, 12 μάγειροι, 12 κηπουροί, 10 ποιμένες κλπ. Ἡ καταγωγή τῶν παιδιῶν ἦταν ἡ ἑξῆς: ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη 179, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 168 (ἀπαρχὲς ἐνὸς ἀναπαρχόμενου ἀθηναϊκοῦ προλεταριάτου), ἀπὸ τὴ Μακεδονία 103, ἀπὸ τὴν Κορινθία 89, ἀπὸ τὶς Κυκλάδες 77, ἀπὸ τὴν Κρήτη 72, ἀπὸ τὴν Τρίπολη 43, ἀπὸ τὴ Γορτυνία 31, ἀπὸ τὴν Ἄνδρο 29, ἀπὸ τὴν Ἡπειρο 20, ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ 24, καὶ λιγότεροι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ἐλεύθερου τότε βασιλείου ἀλλὰ καὶ τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν. Τὰ κύρια ἐπαγγέλματά τους ἦταν: λούστροι 205, ὑπηρέτες 136, ὀψοκομιστές 85, πηλοκομιστές 66, ξυλουργοί 44, τσαγγάρηδες 43, κτίστες 35, σιδηρουργοί 30, λιθοξόοι 23, μικρέμποροι 20, ἐφημεριδοπῶλες 20⁸. Ἡ εἰκόνα βέβαια εἶναι μερικὴ γιατί δὲν φοιτοῦσαν ὅλα τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ στὸν Παρνασσό. Μᾶς διαφεύγει ἐξ ἄλλου ἐντελῶς ἡ εἰκόνα τῆς ἐργασίας τῶν κοριτσιῶν. Ὁ ἰδιωτικὸς χώρος ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἄβατο γιὰ τὶς δημόσιες καταγραφές. Τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ πάντως προκάλεσαν τὴν ἐκδήλωση ἐνὸς κοινωνικοῦ πανικοῦ

7. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα*, Ἀθήνα 1986, σ. 199.

8. Βοβολίνης, *ὁ.π.*, σ. 170-171.

πού συνδυάστηκε με τόν ιδιωτικό πατερναλισμό. Τò 1865 ιδρύεται ó Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός καί ή 'Εταιρεία τών Φίλων τοῦ Λαοῦ. Τò 1869 ó Σύλλογος πρòς Διάδοσιν τών 'Ελληνικῶν Γραμμάτων. Καί οἱ τρεῖς σύλλογοι ἀφοροῦν τή διάδοση τῆς ἐκπαίδευσης στοὺς ἀλύτρωτους ἀλλὰ καί στίς κατώτερες τάξεις. Τò 1872 ιδρύεται ó Σύλλογος Γυναικῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως καί τò 1874 ή Φιλανθρωπική 'Εταιρεία. Τò 1870 ιδρύονται τὰ Κυριακὰ Σχολεῖα καί ή Σύναξις Πρεσβυτέρων ἀπò τὸν 'Αριστ. Οἰκονόμου. Σκοπός, πού φαίνεται νὰ ἐπηρεάζεται ἀπò τò ἀγγλικὸ παράδειγμα μέσω τοῦ Βικέλα, γαμβροῦ τοῦ Οἰκονόμου, ἦταν ó πρεσβύτερος νὰ ἐγκαταλείψει τίς ρητορεῖς καί νὰ μπεῖ στò σπῆτι τοῦ «ἐργάτου τῆς γῆς, τοῦ ὑποδηματοποιοῦ, τοῦ τέκτονος, τοῦ σιδηρουργοῦ»⁹. Διακρίνει κανεῖς μιὰ προσπάθεια «ἠθικοποίησης» τῆς κοινωνίας ή οποῖα ἐκδηλώνεται ἐπίσης μέ τή δημοσίευση, τò 1869, τῆς μετάφρασης-διασκευῆς ἀπò τὸν Νικόλαο Δραγούμη τοῦ *Ἐγκολπίου τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ*. 'Η τάση αὕτη ἔχει δύο αἰχμές: ή μία πρòς τίς κατώτερες τάξεις, ή ἄλλη πρòς τίς ἡγετικές ομάδες μέ στόχο τήν ὑποστήριξη τῶν παραγωγικῶν τάξεων καί τήν καταπολέμηση τοῦ παρασιτισμοῦ κλπ. Αὐτò εἶναι τò πλαίσιο μέσα στò ὁποῖο ιδρύονται τὰ ὀρφανοτροφεῖα, ή Σχολή ἀπόρων παίδων, τò Ὑπνωτήριο ἀστέγων, τò πτωχοκομεῖο κλπ. Πρόκειται γιὰ ἓνα φαινόμενο πού ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ, ἀλλὰ συστηματικά.

'Η σ. δυστυχῶς, κλεισμένη στήν αὐτάρκειά της, προτίμησε νὰ ἀγνοήσει ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα. Στέρησε ἔτσι τή δυνατότητα καί ἀπò τοὺς ἀναγνώστες καί ἀπò ἑαυτὴ τῆς νὰ δεῖ πέρα ἀπò τὰ γενικῶς γνωστά. Κρίμα.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

9. 'Αλέξανδρος Οἰκονόμου, *Τρεῖς Ἀνθρωποι*, τ. Α', 'Αριστείδης Οἰκονόμου, Ἀθήνα 1950, 150-154. Ἄλλο βιβλίό πού ή σ. δὲν ἀνοιξε.